

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ТА ЇХНІХ РОДИН В УМОВАХ КРИЗОВИХ ВИКЛИКІВ

*Наукова доповідь на методологічному семінарі НАПН України
«Актуальні проблеми психологічної протидії негативним інформаційним
впливам на особистість в умовах сучасних викликів» 8 квітня 2021 р.*

<https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-13-7>

ПРОХОРЕНКО Леся Іванівна
доктор психологічних наук,
професор, директор Інституту
спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка
Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. У доповіді окреслено основні стратегії психологічного супроводу дітей із особливими потребами з огляду на кризові процеси, які виникли з уведенням карантинного режиму в країні внаслідок пандемії COVID-19. Розглянуто проблеми, пов'язані з наданням психологічної допомоги родинам дітей із особливими потребами: відсутність дистанційних моделей психолого-педагогічного супроводу таких родин; необхідність в узгодженості заходів для фахівців щодо організаційних і методичних питань надання допомоги дітям і їхнім родинам тощо. Ураховуючи це, представлено розроблені Інститутом спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України моделі комплексної психологічної підтримки родин дітей з особливими потребами в кризових ситуаціях та методичне забезпечення, що передбачають застосування не лише консультативних, а й психокорекційних і психотерапевтичних методів та процедур.

Ключові слова: психологічний супровід; стратегії; діти з особливими потребами; соціалізація.

Надзвичайні події справляють потужний вплив на стан психічного здоров'я людей, які постраждали від них. Часто такий вплив сягає патогенного рівня і стає причиною формування соціальної дезадаптації, низки психічних і поведінкових розладів, до яких, зокрема, відносять: гострі реакції на стрес, різноманітні розлади адаптації та поведінки, стійкі зміни психічного стану особистості й ін. Дослідження соціальних процесів підтверджує виникнення нових нагальних труднощів та проблем, з якими стикаються і дорослі, і діти в період кризових ситуацій. Зміни на соціальному рівні виявляються через порушення подружніх, батьківських та екстрасімейних стосунків (спілкування із родичами, друзями).

Психологічні характеристики стресу в сімейних стосунках позначаються змінами в емоційно-вольовій та особистісній сферах дітей і батьків. Досвід науковців-практиків засвідчує збільшення випадків непорозумінь, конфліктів, домашнього насильства у сім'ях як у період розгортання кризової ситуації, так і по її завершенні. У таких умовах діти з особливими потребами не отримують належного спеціального супроводу, що негативно впливає на їхній розвиток, гальмуючи успішність реабілітаційного процесу.

Однією з актуальних проблем, пов'язаних з організацією дистанційної психологічної підтримки родин із дітьми з особливими освітніми потребами, є відсутність системи психолого-педагогічного супроводу в умовах надзвичайних ситуацій.

В Україні налічується близько 165 тис. дітей з особливими освітніми потребами. З огляду на таку статистику особливої уваги набувають дослідження щодо побудови стратегії надання психологічної допомоги дітям з особливими потребами та їхнім родинам, зокрема: розроблення системи психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами та їх родин (К. Бабак, О. Бабяк, Н. Бабкіна, Т. Калініна, А. Капська, В. Кобильченко, І. Пеша, Л. Прохоренко, Г. Соколова, О. Токарь та ін.); створення спеціального корекційно-розвивального середовища для дітей з особливими потребами (Н. Баташева, К. Довгопола, О. Василькова, М. Гринчук, І. Йокубаускайте, Т. Костенко, О. Мамічева, О. Мозолюк-Коновалова, О. Орлов, І. Родигіна, А. Савицький, Н. Ярмола та ін.).

Чимало досліджень і практичних напрацювань присвячено інтегруванню дітей з особливими потребами до загальноосвітнього простору, насамперед йдеться про: особистісну орієнтацію освіти; створення рівних можливостей для дітей та молоді у здобутті якісної освіти; забезпечення варіативності здобуття базової або повної загальної середньої освіти відповідно до здібностей та індивідуальних можливостей (В. Засенко, Є. Клопота, О. Романенко, Г. Соколова, А. Шевцов, Н. Ярмола та ін.).

Особливої уваги заслуговують дослідження системи цінностей та матеріального статку сімей, які виховують дітей з особливими потребами. Так, на думку деяких учених, система цінностей у певних родинах та їхній низький матеріальний статок можуть перешкоджати пошукам допомоги поза домом, сім'єю, змушувати членів родини покладатися тільки на себе (Т. Волковська, Є. Мастюкова, А. Московкіна, В. Ткачова, Е. Ейдемільер, В. Юстиціс). Дослідники наголошують, що додатковий стрес пов'язується саме з фінансовими проблемами, які можуть призвести до кризи. У наукових першоджерелах зазначається, що хронічне безгрошів'я у сім'ях провокує низку проблем, зокрема: дитина із порушеннями може сприйматися як винуватець усіх фінансових труднощів, що, у свою чергу, підвищує ризик

поганого поведіння та насильства над дитиною (М. Буянов, Е. Ейдемільер, І. Добряков, Є. Мастюкова, І. Нікольська).

Загалом досліджуючи психологічний клімат у родинах, які виховують дітей з особливими потребами, В. Farber та D. Ruckman та ін., емпірично довели, що присутність такої дитини негативно впливає на загальне функціонування родини, провокує рольові проблеми, взаємну відчуженість членів сім'ї, обмеження сімейного дозвілля, розбіжності між подружжям тощо. Тобто особливої уваги набуває формування у членів родини уміння не просто реагувати на проблему, а кардинально змінювати власні переконання щодо «особливих» дітей.

У роботі з дітьми, які мають особливі потреби, важливою умовою корекції розвитку, навчання та соціальної адаптації є спеціальна психолого-педагогічна робота. Зазвичай батьки не спроможні правильно оцінити ступінь проблеми у розвитку дитини. Одні родини в процесі подолання труднощів їхньої дитини опираються лише на свої сили, що супроводжується замиканням «у собі» та дезадаптацією у соціумі. Інші сім'ї одержують підтримку, спілкуючись із такими ж родинами, і користуються порадами від інших батьків, що можуть бути хибними у їхньому випадку.

Відтак, гостро постає питання розроблення та впровадження наукових досліджень, які дадуть змогу визначити організаційно-методичні умови дистанційної психологічної підтримки родин дітей з особливими потребами дошкільного віку, які перебувають в ізоляції. У кризових ситуаціях дистанційна форма психологічного супроводу є інноваційною формою підтримки, що ґрунтується як на кращих традиційних методах супроводу, так і нових інформаційних та інтерактивних технологіях. Водночас зазначена форма навчання є доступною для широких верств населення незалежно від матеріального забезпечення, місця проживання та стану здоров'я.

У цьому контексті саме на психологічний супровід покладаються величезні сподівання — адже йдеться не лише про діагностування дитини, а й про надання системної методичної допомоги її родині.

З огляду на це, хотілося б зосередитися на стратегіях реалізації психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами та їхніх родин і висвітлити конкретні заходи, які вже було започатковано.

3-поміж основних завдань психологічного супроводу важливе місце посідають саме ті, що спрямовані на:

- актуалізацію особистісного потенціалу розвитку дитини з особливими потребами;
- формування позитивних міжособистісних стосунків таких дітей з їхніми ровесниками у процесі внутрішньошкільної інтеграції;
- психолого-педагогічну оцінку особливостей розвитку, спілкування, навчання, професійної орієнтації, соціальної адаптації дитини.

Психолого-педагогічна оцінка, зокрема, передбачає:

- визначення індивідуальних особливостей психічного розвитку (співвідношення рівня розумового розвитку дитини і вікової норми, рівня розвитку пізнавальної сфери, особливостей емоційно-вольової сфери, індивідуально-типологічних особливостей, рівня розвитку комунікативних здібностей, рівня сформованості навчальної мотивації, темпу діяльності, утомлюваності та розумової працездатності й ін.);
- проведення психокорекційної роботи з метою розвитку потенційних можливостей та формування особистості;
- відстеження соціально-психологічного клімату в колективі та статусу дитини в групі;
- моніторинг рівня адаптованості та соціалізації учня;
- сприяння соціальній інтеграції дитини (залучення в позакласну і навіть позашкільну діяльність).

Практично всі ці завдання втілено у моделях соціального, психологічного та педагогічного супроводів дітей з особливими потребами, в яких, першорядним є виявлення особливостей особистісного розвитку дитини та її соціального становлення в умовах школи. Згідно з цими завданнями здійснюються моніторингові відстеження у таких напрямках:

- вивчення особистості (рівня особистісного розвитку, вихованості, моральної та ціннісної орієнтації, життєвих цілей, рівня свідомості і смисложиттєвих орієнтацій);
- вивчення колективу (з'ясування структури взаємин за соціометричним статусом, ступеня задоволеності шкільним життям, взаємопорозуміння у шкільному колективі й ін.);
- вивчення сім'ї (характеру взаємин між батьками та дитиною, моральних цінностей та пріоритетів родини, ставлення батьків до виховання дитини та ін.).

Одними із найважливіших питань, які мають розглядатися у контексті психологічного супроводу, є: сім'я, соціальна взаємодія дітей в освітньому середовищі, питання самопізнання і особистої самореалізації.

Розглянемо детальніше ті питання, які мають важливе значення для створення психологічного супроводу родин, що виховують дітей з особливими потребами.

Психологічний супровід полягає у діяльності психолога в умовах проблемної ситуації дитини, що опирається на її сильні сторони, активність і створює умови для самовизначення та самореалізації дитини в кожній, конкретній життєвій ситуації. Ця діяльність будується на співпраці сім'ї й освітнього закладу і передбачає внесення пропозицій щодо організації навчально-виховного процесу дитини з метою визначення оптимального навантаження для підвищення її адаптаційного потенціалу.

Важливе значення надається навчальному середовищу, при створенні якого слід врахувати наступні позиції:

- 1) створення сприятливої соціальної атмосфери;
- 2) активне залучення батьків до навчальної діяльності дітей;
- 3) врахування особливостей і очікувань учителів і батьків щодо результатів навчання та соціалізації такої дитини.

Тобто, коли учні опиняються в сприятливому освітньому середовищі, яке задовольняє їхні потреби, зменшуються прояви поведінкової дезадаптації. Якщо задовольняються базові психологічні потреби учнів (безпека, приналежність, самостійність), то вони активно залучаються до різних масових заходів і спілкуються з однолітками, у школі; розвивають свої соціальні навички та розуміння; формується соціальна взаємодія у мікро- та макросоціумі та належні форми і вияви поведінки дітей. Утім освітнє середовище, яке не задовольняє потреб учнів, зменшує їхню вмотивованість до навчання, призводить до зниження успішності, стає причиною поведінки відчуження, низького рівня соціальної взаємодії у найближчому соціумі.

Не менш важливим для створення ефективних умов психологічного супроводу є розв'язання проблеми взаємодії дітей з особливими потребами і їхніх батьків. Так, І. Гофман виділяє такі ознаки десоціалізації батьків, які виховують дитину з особливими потребами:

- соціальна депривація;

- постійне спілкування з одними і тими ж людьми;
- втрата попередньої ідентифікації;
- відвикання від старих навичок, цінностей, звичаїв і звикання до нових;
- втрата свободи дій.

Численні звернення науковців до проблеми десоціалізації батьків, які виховують дітей з особливими потребами, дають змогу виділити взаємозалежність внутрішньосімейних відносин, коли не тільки родина є важливою умовою об'єктивного та суб'єктивного неблагополуччя, а й «особливі» діти своїми проблемами провокують і поглиблюють нестабільність у сім'ї.

З-поміж причин, що перешкоджають створенню ефективної взаємодії дитини і сім'ї, ми виділяємо:

- низький рівень соціально-психологічної культури учасників взаємодії (батьків, сестер/братів, інших важливих дорослих);
- нерозуміння батьками самоцінності раннього втручання у розвиток дитини і його значення для формування особистості загалом;
- нерозуміння фахівцями того, що у визначенні змісту, форм і методів психологічного супроводу родин саме батьки є соціальними замовниками;
- недостатня поінформованість батьків про життя і діяльність дітей з особливими потребами та умови і особливості сімейного виховання;
- ставлення фахівців до батьків не як до суб'єктів виховної діяльності, а як до її об'єктів;
- стереотипна установка багатьох фахівців — батькам необхідно передавати не життєві, а наукові психолого-педагогічні знання про дитину та її виховання;
- несформованість у батьків педагогічної рефлексії, тобто невміння аналізувати власну виховну діяльність, знаходити причини своїх помилок.

Так, у контексті проблеми організації психологічного супроводу родини, що виховує дитину з особливими потребами, необхідно створити умови для формування взаємодії у родині між батьками і дітьми, гуртування і підтримування один одного, залучення зацікавлених осіб (дорослих з близького оточення, інших членів сім'ї, друзів).

Важливим засобом такої взаємодії може стати вироблення чіткої стратегії співпраці дітей і дорослих, участь родин із залученням фахівців у різноманітних соціальних програмах і проєктах, спрямованих на соціально-психологічну підтримку та супровід родин на різних рівнях.

У цьому контексті Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України здійснює чимало заходів щодо підготовки фахівців до надання психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей з особливими потребами: проводяться спеціальні семінари і групи супервізійного супроводу для психологів, соціальних педагогів та представників інших суміжних професій; розробляються і поширюються (переважно через соціальні мережі) методичні матеріали інформативного і просвітницького характеру та ін.

Запропоновано ключові рекомендації та перелік ресурсів щодо організації онлайн-навчання учнів з особливими потребами різних категорій.

Впроваджено у дистанційний освітній процес програмно-методичне, навчальне забезпечення дошкільної освіти, початкової і середньої ланок (навчальні програми, посібники, підручники — для дітей з порушеннями слуху, зору, інтелекту, опорно-рухового апарату, з аутистичним спектром та ін.); розроблено і впроваджено в практику навчання осіб з особливими потребами методичне забезпечення з проведення корекційно-розвивальної роботи; розроблено та впроваджено в практику діяльності закладів вищої освіти навчальні курси з проблем інклюзії.

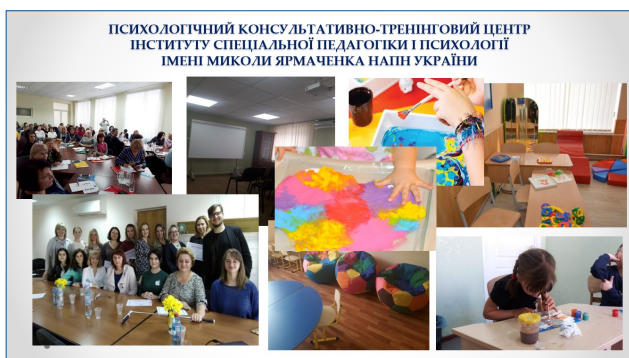

Водночас дистанційне навчання передбачає не лише впровадження онлайн-уроків, а насамперед стажування і підвищення компетентності педагогічних працівників і руйнування суспільних стереотипів щодо освіти таких дітей. З цією метою в Інституті розроблено та запроваджено дистанційні курси для підвищення кваліфікації учителів.

Дистанційні курси для підвищення кваліфікації проводяться за індивідуальними програмами і передбачають ознайомлення з методикою підготовки та проведення семінарів-практикумів, семінарів-диспутів, семінарів-тренінгів, тренінгів, вебінарів, круглих столів, інтерактивних занять тощо.

Загальна чисельність слухачів, які підвищили свій фаховий рівень дистанційно на базі Інституту, становить близько 300 осіб.

Запроваджено також систему постійного консультування педагогічних працівників з питань здійснення інклюзивного навчання, корекційно-розвивальної роботи, консультування батьків і дітей у психологічному консультативно-тренінговому центрі, який створено при Інституті.

У Центрі надаються освітні послуги, здійснюється науково-дослідна, консультаційна, психодіагностична, психокорекційна та психологічно-тренінгова діяльність як офлайн, так і у вигляді онлайн-консультацій.

Завершуючи, доцільно зазначити, що у контексті розв'язання цієї проблеми групою вчених Інституту започатковано додаткову тему наукового дослідження «Психолого-педагогічний супровід родин дітей з особливими потребами у кризових ситуаціях», що передбачає розроблення цілісної системи надання психологічної допомоги родинам дітей з особливими потребами в умовах кризових ситуацій. У межах цієї теми розробляються форми роботи і методики позитивного психологічного впливу батьків на дітей з особливими потребами під час кризових ситуацій. Наші науковці стають спікерами для батьків у допомозі по роботі з дитиною. Забезпечується психологічна підтримка родин засобами онлайн-консультацій із використанням аудіо- та відеозв'язку, що дає змогу максимально реально контактувати з психологом дистанційно та ін.

Таким чином, досягнення всебічного розвитку дитини та її підготовки до максимально самостійного життя й розв'язання проблем розвитку, навчання, виховання та соціалізації досягається завдяки:

- створенню умов для успішної адаптації до навчання дітей з особливими освітніми потребами;
- формуванню адекватного сприйняття вимог соціуму, функцій соціальної взаємодії і співвідно-

шення їх зі своїми моделями соціальних взаємин та можливостями, індивідуально-типологічними характеристиками;

- розвитку психологічної компетентності, психологічної культури як динамічного новоутворення особистісного і професійного зростання дорослих осіб;

- створенню умов для формування позитивної особистісної Я-концепції, впевненості у власних силах, своєму потенціалі, здатності до глибоких міжособистісних стосунків;

- підтримці особистості у визначенні та проектуванні життєвої стратегії на подальші етапи життєдіяльності;

- рекомендацій, пов'язаних із організації самостійної навчальної діяльності;

- навчання прийомам саморегуляції, самоконтролю, конструктивним способам подолання вікових криз і особистісних проблем;

- формуванню установок на постійний саморозвиток, самовдосконалення і самоосвіту тощо.

На організаційному рівні доцільними будуть заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку особистості дитини, надання їй комплексної допомоги та підтримки у саморозвитку й самореалізації у процесі сприйняття світу та адаптації в ньому, її соціалізації в життєвому просторі. Зокрема, здійснення комплексного психолого-педагогічного впливу через організацію фахівцем адекватного соціального середовища в освітньому просторі, що сприяє розвитку психічних процесів і корекції порушених поведінкових функцій дітей з особливими потребами з метою формування новоутворень, що наближено відповідали б віковому етапу їхнього розвитку. Залучення до цієї діяльності значущих для дитини дорослих (батьків, братів і сестер, знайомих, друзів) на принципах співробітництва, що сприятиме усуненню спотвореного чи порушеного контакту всіх членів як у родині, так і в освітньому процесі. Зміни соціальних позицій усіх суб'єктів системи «дитина — родина — психолог» для досягнення взаєморозуміння й емоційного контакту дітей, дорослих і їх однолітків на основі чіткого врахування ситуації соціального розвитку таких дітей.

Отже, розроблена система дистанційної психологічної допомоги, з одного боку, максимально забезпечить родини дітей з особливими потребами від стресів і потрясінь, викликаних кризовими ситуаціями, з іншого — сприятиме активній участі батьків у процесі навчання,

виховання і розвитку дітей в умовах сім'ї за складних кризових ситуацій. Представлені форми і сучасні технології дистанційної роботи з батьками дають змогу різнобічно позитивно впливати на їхній психічний стан і водночас озброюють методично, що принципово важливо для успішного розвитку дітей з особливими потребами у складних ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Вассерман, Б.И. (1975). О влиянии мотивации на продуктивность мнемических процессов. *Вопросы психологии*, (6), 34-42.
- Гуріна, З.В. (2015). Психологічний супровід адаптації дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітній школі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*, (128), 81-84. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPN_2015_128_20
- Засенко, В.В., & Прохоренко, Л.І. (2018). Нова українська школа — стратегія розвитку освіти дітей з особливими потребами. In N. Nyczkało, J. Kunikowski, G. Wiezbicki (Eds), *Nauka Edukacja Wychowanie i Praca* (pp. 149-258). Warszawa-Siedlce.
- Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України. (n.d.). *Головна*. <http://ispukr.org.ua/>
- Максименко, С.Д., & Пасічник, І.Д. (2012). Когнітивна психологія в контексті дослідження пам'яті людини. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка*, (20), 3-16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2012_20_3
- Прохоренко, Л.І. (2019). Науково-психологічний супровід в освіті дітей з особливими потребами. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 1(1). <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2019-1-1-1-5>
- Прохоренко, Л.І., Бабяк, О.О., & Баташева, Н.І. (2020). Психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами: стратегія реалізації. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(1). <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-1-7-5>
- Процюк, Р.Г., & Прохоренко, Л.І. (2019). Стратегії психологічного супроводу дітей з особливими потребами в інклюзивному освітньому середовищі. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, (15), 272-283. <https://spp.org.ua/index.php/journal/article/view/137>
- Orlov, O. (2020). Reforming Ukrainian Health Care and Education After the Revolution of 2014: An Analysis of Parliamentary Discourse and Policy Change. In *The Research Initiative on Democratic Reforms in Ukraine* (pp. 56-73). Edmonton: University of Alberta. <https://bit.ly/3aj0dJJ>
- Petryshyn, R., Lutsenko, I., & Orlov O. (2020). The Impact of Geopolitical and Military Parameters on Inclusive Education Reform in Ukraine and Crimea. In *The Research Initiative on Democratic Reforms in Ukraine* (pp. 74-91). Edmonton: University of Alberta. <https://bit.ly/3aj0dJJ>

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS AND THEIR FAMILIES UNDER THE CRISIS CHALLENGES

Scientific report at the methodological seminar of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine "Actual Problems of Psychological Resistance to Harmful Information Impact on Personality under Current Challenges" (April 8, 2021)

Lesia Prokhorenko

DSc in Psychology, Professor, Director, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. *The main strategies of psychological support for children with special needs given the crisis processes arising with the introduction of quarantine in the country caused by the COVID-19 pandemic are outlined in the report. The problems related to the psychological support for families of children with special needs are considered: the lack of distance models of psychological and pedagogical support for such families; the need to coordinate activities for specialists on organizational and methodological issues of providing assistance for children and their families, etc. Given that the developed by Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine models of complex psychological support for families of children with special needs in crisis situations and methodological developments are presented. They will allow the use of not only counseling but also psychocorrectional and psychotherapeutic methods and procedures.*

Keywords: *psychological support; strategies, children with special needs, socialization.*

Дата публікації: 20 квітня 2021 р.